

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 913+94 (477.62)

Я.В.ВЕРМЕНИЧ *

ДОНБАС У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ ПОРУБІЖЖЯ: СОЦІОГУМАНІТАРНИЙ АНАЛІЗ

Крізь призму концептів регіоналізму, рубіжності, теорії погранич аналізуються витоки та прояви збройного конфлікту на сході України, до якого привертано увагу провідних держав світу. Нетиповий, штучно сконструйований регіон розглядається як ареал складного переплетення різноспрямованих впливів, зумовлених наявністю невпорядкованого українсько-російського кордону, як зона підвищеної міграційної рухливості та своєрідного культурно-психологічного нарцисизму.

Ключові слова: Донбас, порубіжжя, збройний конфлікт, кордонознавство.

Неймовірна напруга пристрастей навколо збройного конфлікту на сході нашої країни ставить перед суспільною думкою безліч теоретико-методологічних і практичних проблем, пов'язаних з осмисленням та оцінкою того, що відбувається просто зараз. У тісний клубок сплелися проблеми геополітики й етнічності, модернізму та архаїки, свободи і безпеки, гідності й безчестя, неприкритого насильства та підклимних інформаційних маніпуляцій. Найбільшим випробуванням у регіоні піддається проблема цінностей в їх співвідношенні з інтересами, основи моралі девальвовані, антикультура дедалі частіше бере гору над підвалинами цивілізованого співжиття. А проте хоч яким би проблематичним уявлявся вихід із наявного глухого кута, найгіршою стратегією для вітчизняного суспільствознавства було б відсторонення, бодай тимчасове, від серйозної аналітики, перехід на позиції спостерігача. Мусимо не лише дошукуватися глибинних коренів того, що відбулося, але й простежувати «промені світла в кінці тунелю». Саме для осмислення цих непростих завдань Інститут історії України НАНУ в 2014 р. започаткував нову серію наукових досліджень – «Студії з регіональної історії» (відповідальний редактор – академік НАН України В.Смолій), яка спрямована на створення наукового підґрунтя для вироблення концептуальних підходів вивчення регіонів України та популяризацію наукових знань із регіональної історії в українському суспільстві.

Відкривається серія колективною двотомною монографією «Схід і Південь України: час, простір, соціум», присвяченою теоретико-методологічному

* Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ

E-mail: yarover@ukr.net

обґрунтуванню нових просторово-часових підходів до дослідження регіональної специфіки сходу й півдня України. У фокусі аналізу авторів – етно- та соціополітичні проблеми розвитку цих регіонів з акцентом на історичних витоках диспропорцій і асиметрій, глибинних причинах незбігу політичних орієнтацій, особливостях ментальності та історичної пам'яті населення. Нові, територіально-просторові у своїй основі ракурси історичної репрезентації, запропоновані в монографії, відкривають шлях до простеження в майбутньому основних віх національної історії крізь призму особливостей історичної долі окремих регіонів.

Необхідність посиленої дослідницької уваги до проблем регіональної специфіки диктується потребою вироблення наукової концепції оптимальної моделі регіональної структури країни на основі універсалістських цінностей та загальногромадянських підходів. У сучасних умовах найбільш придатним для цього уявляється формат науково-популярних брошур, який дає можливість здійснити велику роботу в напрямі осмислення регіональної строкатості та ідентичності сходу й півдня України та водночас запропонувати широкому загалу в доступній для нього формі власне бачення шляхів оздоровлення ситуації.

Започаткована серія досліджень є унікальним науковим проектом, який спрямований на переосмислення традиційного історичного нарративу вітчизняної історії під кутом зору територіальності та регіональної ідентичності. Зрозуміло, що у фокусі уваги при цьому опиняється природа геополітичних домінувань і центр-периферійних відносин у тому їх вигляді, в якому вони впродовж віків склалися в Російській імперії та СРСР, і їхнім трансформаціям в умовах незалежної України.

Завданням даної статті є введення проблеми Донбасу в популярний у нинішній світовій науці контекст рубіжності, «кордонних стратегій», погранич як осередків своерідної «гібридної» ідентичності. Упродовж останнього двадцятиріччя проблема центр-периферійних відносин у сучасному світі зазнала суттєвих трансформацій. В усякому разі, теорія центр-периферійної полярності С.Роккана, яка довго вважалася мірилом адекватності наукового аналізу домінуючим тенденціям у соціотрансформаційній динаміці, сьогодні вже «не працює». Цілковитої девальвації зазнала умовна схема «першого», «другого» і «третього» світів, а відтак у науковому обігу з'явилися дещо несподівані метафори «периферійність центру» та «центральність периферії». Виявилось, що центри й периферії здатні мінятися місцями, і що універсальних критеріїв «впливовості центрів» узагалі не існує. Наукова регіоналістика вчасно концептуалізувалася у «затребувану» соціумами наукову дисципліну, і саме їй виявилось під силу простежувати непросту взаємодію інтеграційних і відцентрових процесів. Водночас і сама проблема кордонів швидко переросла ті прикладні рамки, з якими її прийнято було пов'язувати. Нова «філософія кордону» сьогодні набуває значення однієї з основних пояснювальних парадигм.

Гіпотезою даного дослідження є спроба подивитися на Донбас як на нетипове, значною мірою штучно створене порубіжжя, своерідний ментальний простір, в якому химерно переплелися категорії «свій – чужий», «інший – інакший»,

«лояльний – нелояльний» тощо. Особливість Донбасу полягає в тому, що до українського Центру він завжди був прив'язаний значно меншою мірою, ніж до спочатку адміністративного, а потім і міждержавного північного кордону, а через нього – до Москви. На наш погляд, його історію й сьогодення слід розглядати крізь призму запровадженої І.Валлерштайном категорії «напівпериферія». У дефініціях соціологів це – найбільш динамічна ланка у системі центр-периферійних відносин, із доволі часто невизначеним статусом і підвищеними амбіціями місцевих еліт. Напівпериферія Донбасу була значною мірою імітаційною, створеною Кремлем на території мінімального впливу Києва для розв'язання власних як економічних, так і геополітичних завдань. Формуючи місцеву регіональну ідентичність за власними лекалами, Москва не лише організовувала тут підвладний собі економічний простір за рахунок додаткових фінансових вливань, але й активно пропагувала ідею особності цієї території, в якій економічна спільність важить, мовляв, набагато більше, ніж, приміром, етноконфесійна. Населенню посилено прищеплювалася ідея про те, що висока економічна розвиненість Донбасу робить його не лише особливою («Донбас порожняк не гонить»), але й більш передовою порівняно з іншими спільнотою. Зрештою, Донбас перетворився на таку «напівпериферію», яка водночас підживлювалася московським Центром і ним же маргіналізувалася. Поява сепаратистських настроїв тут мала бути лише справою часу.

Гадаю, що саме зараз, коли великий промисловий регіон занурився у стихію непередбачуваності, інтолерантності, насильства корисно подивитися на проблеми Донбасу крізь призму теорій конфлікту, з одного боку, і концептів регіоналізму, рубіжності, погранич – з іншого. Останній ракурс уявляється продуктивним не лише для дослідження проблеми «свій – чужий» у територіальному вимірі, але й для визначення «точок зіткнення» демократії й авторитаризму, лояльності та протесту, ліберальних і націоналістичних доктрин. У більш розгорнутому вигляді я спробувала це зробити у брошурі «Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір» (Київ, 2015 р.; серія «Студії з регіональної історії»).

Трагедія Донбасу вкотре нагадала нам про те, що кордони – це майже завжди «шрами історії», які мають здатність до роз'ятрення за несприятливих умов. Мінімізація пов'язаних із ними ризиків залежить від того, наскільки оптимальна для даних умов обрана тією чи іншою державою стратегія розвитку, з одного боку, і стратегія безпеки – з іншого.

Оптимістичні очікування, пов'язані з розрахунками на зменшення ролі бар'єрних функцій кордонів на користь контактних, справджуються далеко не скрізь і не завжди. Радше має йтися, зокрема, і в контексті українсько-російських відносин, про вироблення конкретною країною системи власних «культурних інтеграторів», здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової «філософії кордону» – з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми «постсуверенізації», підвищеним інтересом до проблем соціокультурної гравітації. Повсюдно приходять усвідомлення того, що не так важливо облаштувати кордон за сучасними стандартами, як виробити оптимальні

підходи до методологічного обґрунтування проблеми кордонності й нової онтології соціальності. Остання в баченні філософів має бути «не стільки картиною, скільки компасом»¹.

Для України, котра сформувалася як незалежна держава на основі інтегрування кількох виразно окреслених погранич із різними історичними долями, проблема рубіжності подвійно актуальна. Процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності в нас виявилися неймовірно ускладненими асиметрією в розвитку регіонів і неспівмірністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних, орієнтацій. Наслідком стали, окрім загострення соціальної відчуженості, втрата територіальної цілісності внаслідок анексії Криму та збройні конфлікти на ґрунті сепаратизму, спровоковані чи ускладнені прямим втручанням у них Російської Федерації. Однак, попри ці виклики й загрози, проблеми кордонів і погранич займають непропорційно мало уваги у вітчизняних наукових дискурсах. І якщо реалії практичної кордонної політики (демаркація, облаштування кордонів, митниць і т.п.) ще потрапляють час від часу в поле зору науковців, то теоретичні аспекти рубіжності практично не розробляються. Донбасу це стосується чи не найбільшою мірою, тому що цей «сконструйований» переважно з економічних і політичних міркувань регіон не підпадає під усталену схему дослідження історичних регіонів.

Крах теоретичної моделі «трьох світів» на фоні ускладнення міждержавних відносин, кризових явищ в економіках майже всіх держав, активізації правого екстремізму й міжнародного тероризму диктують необхідність пошуку нових пояснювальних моделей і відповідно – нової наукової мови. І хоч у світовій науці цей пошук ще далекий від свого завершення, очевидне одне: традиційні підходи, базовані на ідеях центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції, сьогодні вже відходять у минуле. Філософи пропонують специфічний (інтервальний) підхід до вивчення багатовимірності соціумів, соціологи наголошують на необхідності розуміння явищ глокалізації й анклавізації, особливій увазі до розкриття феномена амбівалентності, явищ асиметрії, мережових зв'язків. Новітні варіанти соціологічних теорій базуються на рефлексивній парадигмі й новій культурі інноваційного мислення, яка стимулює підвищений інтерес до процесів становлення соціальних явищ і тому є подвійно цікавою для істориків. Порівняння, зв'язки, взаємообміни, перекресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм.

Пограниччя й кордони: методологічні новації

Глобалізаційні процеси на рубежі тисячоліть змінили ключові модули методології соціогуманітаристики. Відхід від бінарності у системах мислення спричинив істотне переосмислення «державницьких» схем, переважно у напрямі переорієнтації «назовні», у сферу взаємозв'язків і взаємовпливів. «Нова глобальна історія» відмовляється від пріоритету казуальних пояснень

¹ Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах в методологии // Вопросы философии. – 2014. – №2. – С.7.

на користь контекстуальних. У «перехресних» історіях, значна частина яких фокусується на дослідженні пограничних соціумів, увага концентрується переважно не на подібностях, а на відмінностях. Вихід у сферу міждисциплінарності знаходить свій прояв у комбінації геополітичних, гео економічних, геокультурних, геоінформаційних та інших методологічних підходів.

Що ж до України, то в нас традиційно пограниччя досліджуються за допомогою тернерівської моделі «фронтиру», із включенням степової зони у систему «Великого кордону Європи». В.Брехуненко представляє Український Степ як частину типологічно однорідної смуги Великого кордону від Дністра до Волги та Яіка з власним етапом козакотворення². Однак не можна не бачити й того, що застосування тернерівської моделі до українських реалій хибує на підживлення міфотворчості – маємо, за оцінкою С.Плохія, «міф про людину з прикордоння, а не про прикордоння як таке». Доводиться чути й значно більш категоричні оцінки: «Тернерова теорія фронтиру недоречна для української історії» (К.Браун)³.

Якщо вилучити з тернерівської моделі давно розвінчану ідею зіткнення «цивілізації» з «варварством», у понятті «фронтир» залишиться те, що його понад століття тримає «на плаву» – концепт колонізаційного освоєння погранич. Те, що він за будь-якого підходу заслуговує на специфічну «оптику» дослідження, сьогодні вже не піддається сумніву. Як, до речі, і необхідність деміфологізації базового дискурсу національної історії, що виходить із постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації та абсолютизації тяглості (континуїтету)⁴. Історія України вмістила історії різної тривалості, і кожна з них має досліджуватися в її власних темпоритах.

Розуміння того, що пограниччя – це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, і простір маніпуляцій, диктує необхідність поєднання історико-генетичних, функціональних, психологічних підходів до його характеристик. Система тут утворюється не переважанням одного з полюсів, а специфічною атмосферою прикордонності, яка формується обома полюсами. При цьому найчастіше утворюється якісно нестійкий континуум, котрий сприймається як перехідний. Багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю. Гетерогенність здатна зумовлювати розбалансованість системи, «розриви» соціокультурної тканини, зіткнення різних традицій, незгоди на елітному рівні, гібридну або негативну ідентичність. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії «своїх» часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна чи регіональна ідентичність – не головна у системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму.

Із цього погляду формування нового бачення феноменології й етики

² Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козаків // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К., 2006. – С.458–460.

³ «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. – Ч.18. – К., 2011. – С.65–66.

⁴ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.4–24.

пограниччя, вільного від проявів будь-якої зверхності за ознакою «укорінення» чи якоюсь іншою, уявляється цілком назрілим. Фахівці з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАН України, які щойно видали монографію «Донбас в етнополітичному вимірі», слушно фокусують увагу на тому, що специфічною рисою своєрідного «донбаського регіоналізму» було переважання символів та ідентичностей над реальними інтересами, причому поширення патерналістських традицій формувало характерні трактування «свободи» та «волі» як незалежності від держави⁵. Звідси – залежність суспільних настроїв від домінуючих у соціумі дискурсів, на яку з притаманною йому іронічністю звертає увагу соціальний психолог і публіцист О.Покальчук. Справді, дискурс тут більшою мірою, ніж в інших регіонах, формує потрібне людині почуття співпричетності, віру в політичні й соціальні міфи своєї групи. «Радянська пропагандистська машина перетворила вугілля на містичну проблему, на частину шахтарської демонології... Вугілля як ресурс втілювало в собі енергетику, міфологію радянських часів, підземність і символізувало вміщений у нього потенціал, котрий постійно погрожував вирватись у вигляді полум'я». Будь-яка спроба регулювання, включно з адміністративно-територіальною реформою, за таких умов поглиблює поляризацію за принципом «свій – чужий». Отже, передбачав аналітик ще в 2007 р., колективний самозахист у різноманітних формах стане головним мотивом задля утримання місця у сформованій ієрархії. Результат легко спрогнозувати – вийде, як і раніше, «несправедливо, болісно і безглуздо»⁶.

На тлі інших транскордонних соціумів сформована на Донбасі регіональна спільнота вирізняється, з одного боку, підвищеною вразливістю до визнання/невизнання власних заслуг, а з іншого – відчуттям недостатньої захищеності від «примх долі». Багато хто обирає в такій ситуації стратегію виживання зі зниженою атрибуцією відповідальності. Дезадаптація значних груп населення здатна сприяти активізації тих, хто намагається використати цю ситуацію у своїх особистих, фактично асоціальних, цілях. Ідеться насамперед про криміналітет, наркоділків, торговців «живим товаром», активність яких у пограничних ареалах зазвичай вища, ніж на решті території. Якщо на це накладаються кризові явища, пов'язані з неефективністю дій влади, зростає ризик руйнування зв'язків як по вертикалі (людина – суспільство – влада), так і по горизонталі (в міжгрупових та міжособистісних відносинах). У таких умовах частішають прояви побутової, зокрема молодіжної, злочинності, девіантної поведінки, ксенофобії.

Геополітичні й етностатусні уявлення на пограниччях формуються насамперед під впливом тих позитивних і негативних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть виразний відбиток міфотворчості. Природно, що її ступінь визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і в будь-яких інших образах) тих реальних характеристик

⁵ Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С.96.

⁶ Покальчук О. Як правильно сісти в куток / Не думая о медведе. – К., 2007. – С.43–48.

об'єкта сприйняття, котрі формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути просторовим (із врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), темпоральним (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), політико-культурним (із включенням етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічним (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, «приглушення» тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування «жахливих спогадів» у свідомість наступних поколінь.

Проблеми ціннісних розмежувань, які постійно педалюються в Україні, зазвичай представляються як незбіг ідентичностей, зокрема української й російської. Утім, на думку Я.Грицака, проблема тут в іншому – в різних регіонах територіальну ідентичність визначають неоднаковим набором ознак. Насправді лінія розмежувань усередині українського суспільства пролягла не між українською й російською ідентичностями, а між відмінними тлумаченнями української ідентичності різними суспільними стратами⁷.

Тим більш цікаво простежити формування стереотипів в українсько-російських відносинах. Одним із чинників, які забезпечували взаємодію й полегшували її, було вироблене історичним досвідом ставлення до «російськості» не стільки як до етнічної ознаки, скільки як до певного культурного стандарту, дотримання котрого забезпечувало комфортні умови спілкування. У зонах, прилеглих до умовного російсько-українського кордону, російська мова впродовж усього ХІХ ст. сприймалася як еталон культурності, а українська – ознака патріархальності. Ця опозиція подекуди набувала романтичного, навіть «пасторального» вигляду – «природна простота малоросійського життя» могла розчулювати навіть таких прагматиків, як М.Драгоманов. Однак цікаво спостерігати, як миттєво змінилися акценти, коли ХХ ст. привнесло у суспільне життя дух запеклої конфронтаційності. Симпатичні «хохли» в російській масовій свідомості миттєво перетворилися на носіїв дикості й анархії – як тільки почали наполягати на власній особистості й самодостатності.

Зрозуміло, що застосування в конкретному соціальному аналізі цих та інших новітніх теоретико-методологічних підходів може бути плідним лише в тому разі, якщо проблему погранич ввести в більш широкий контекст ставлення до інакшості й самоусвідомлення на цій основі. Територія здатна відігравати не лише роль національного інтегратора – такою ж мірою їй притаманна негативно-обмежувальна функція відділення «своїх» від «чужих». У цьому розумінні кордон – не тільки лінія політичного чи адміністративного розмежування, але й виразний символ-код. Будь-яке його переміщення (і навіть непряма загроза цього) можуть сприйматися як регрес чи деградація, ознака втрати суверенітету, спричиняти психологічні травми.

⁷ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. – К., 2011. – С.171–186.

До сказаного слід додати, що сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам урегулювання і швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності девальвовано. Політологи дедалі частіше визнають: у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному, ціннісному рівні, тому вони здатні об'єднувати величезні маси людей. Для провідних світових держав, що прагнуть глобального лідерства, сьогодні вигідніше зробити конфлікт керованим і потім використати його у своїх цілях, ніж сприяти його мирному розв'язанню⁸.

На думку професора Іллінойського університету (США) Г.Кисельова, людство переживає момент відступу культури перед новітнім варварством. «Світ людини стагнує, втрачаючи свою основну характеристику – орієнтацію на моральний закон, коли, зокрема, різні сили в ареалах, що відрізняються за рівнем розвитку, мають власне уявлення про духовні цінності й фактично відмовляються від діалогу». У такому разі буття «розріджене», люди живуть «поза свідомістю», паразитуючи на здобутках минулих поколінь або «знесмислюючи» їх. Події рухаються за колом, і черговий виток здатен призвести до повернення власного минулого, не пережитого та з нерозв'язаними проблемами. Досвід не осмислюється, історія немовби «зависає»⁹.

Збройний конфлікт в Україні, до якого привернуто увагу всього світу, розвивається саме за цим алгоритмом. Моральний закон перестав діяти на сході нашої країни, коли сепаратисти в обстоюванні власних цінностей перейшли межі людяності. Сталося те, про що свого часу попереджав М.Бердяєв: «квазі-свідомість» має справді страшну схильність до саморуйнування¹⁰. Руйнівні ілюзії співіснують з утопічними мареннями.

У перші роки незалежності для характеристики українського соціуму часто застосовувався запропонований А.Лейпгартом концепт «багатоскладовості», утілений у формулі «plural society». Ішлося, отже, про плюралізм, який зумовлювався «сегментарними відмінностями». Зовні вони могли пов'язуватися з різними чинниками – мовними, регіональними, релігійними, але по суті йшлося, як точно зауважив А.Лейпгарт, про формування груп інтересів, партій, засобів комунікації «по лініях, які повторюють контури кордонів, що існують усередині суспільства»¹¹.

Термін «плюралізм» у даному разі мало що прояснював, і тому до таких суспільств частіше почали застосовувати визначення «розділеного», «фрагментованого». Нині вже очевидно, що під обидві ці дефініції легко підвести український випадок. Незалежно від того, іменуються контури умовних кордонів «лініями розколу» чи «лініями розмежування», наше суспільство сьогодні виступає не просто як плюралістичне, а як глибоко поділене з виразними лініями протистоянь, аж до збройних.

⁸ Манойло А.В. Урегулирование и разрешение международных конфликтов // Мир и политика (Москва). – 2013. – №10. – С.132.

⁹ Киселёв Г.С. История как бытие // Вопросы философии. – 2014. – №4. – С.11.

¹⁰ Бердяев Н.Л. Философия неравенства: Письма моим недругам по социальной философии. – Париж, 1970. – С.34.

¹¹ Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – Москва, 1997. – С.38.

Несподівано для себе Україна потрапила в коло тих країн, які змушені відчувати важливість проблеми кордонів на власному гіркому досвіді. Не приділяючи належну увагу їх практичному облаштуванню й не маючи, по суті, власного кордонознавства, наша держава опинилася в украй скрутному становищі, коли Російська Федерація поставила під удар її територіальну цілісність. Практична відсутність української кордонної інфраструктури дала змогу російській владі анексувати Крим і зумовила неймовірну складність проведення антитерористичної операції у двох східних областях. Але навіть після усвідомлення багатоаспектності й ризикогенності проблеми кордонів Україна не доклала належних зусиль для створення власної «кордонної аналітики».

Як нам уявляється, прийняття основу для такої аналітики може створити концепт лімінальності (від лат. «*limen*» – поріг), зручний для характеристики нерівноважних станів систем, що знаходяться «на порозі» непередбачуваних змін. Лімінальність в її просторовому вимірі – це і є перебування у просторі «між» певними полюсами тяжіння з притаманними йому ознаками незавершеності, перехідності, невизначеності. У цей контекст легко вписуються проблеми, що виникають на порубіжжях, насамперед пов'язані з наростанням явищ маргінальності, неконтрольованості міграційних потоків, девальвації концепцій мультикультуралізму тощо. Територіальність як така набуває нових смислів, а рубіжність стає пояснювальним концептом у тих далеко не поодиноких випадках, коли кордони й межі виявляються розмитими.

Наблизитися до усвідомлення причин хронічної макроекономічної незбалансованості на вітчизняних теренах здатна допомогти теорія соціокультурної рубіжності й біполярності українського соціуму, зокрема в тому її варіанті, що його активно пропагує вітчизняний теоретик геополітики В.Дергачов. Український етнос сформувався на потрійному порубіжжі – лісу й степу, католицького заходу та православного сходу, слов'янської й ісламської цивілізацій. Соціокультурна рубіжність проявляється в різних етноконфесійних традиціях на заході та сході України, у протилежних зовнішньополітичних і ціннісних орієнтаціях вітчизняних еліт, у російськомовному світі великих міст. Відмінними виявилися історично сформовані традиції міського й сільського самоврядування, кланові пріоритети місцевих еліт. Унаслідок цього стала неможливою консолідація соціуму навколо однієї з культурно-історичних традицій – західноєвропейської чи проросійської.

Поняття «третя Руїна», «контрреформація», застосовувані В.Дергачовим, засвідчують, на його думку, втрату Україною свого культурно-генетичного цивілізаційного коду й перехід її на становище нової світової периферії¹². Можливо, це надто жорсткий присуд, але навряд чи можливо заперечити висновок автора про «троянські» завоювання української незалежності включно з деіндустріалізацією, моральною деградацією й деінтелектуалізацією значної частини соціуму. Якоюсь мірою всі вони є наслідком неоднорідності й сегментованості вітчизняного соціокультурного простору – з постійним наростанням кричущого багатства й вражаючої бідності «на полюсах», розгулом корупції,

¹² Дергачёв В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

різноспрямованістю політичних орієнтацій регіональних еліт, кризовим станом політичної культури, соціальним цинізмом тощо. За таких умов однаково небезпечними є й загальна атмосфера соціальної апатії, і наростання агресивності у протестних настроях. Загально визнано, що остання активізується в міру наближення до кордонів.

Ідентитети на пограниччі – особливий, багато у чому специфічний об'єкт дослідження на межі історії, культурології, соціальної психології. Людина у ситуації пограниччя зазнає впливу кількох різних типів кордонів – міждержавних, адміністративних, культурних, етнічних, мовних, релігійних. Багатоманітні сигнали «ззовні» вона пропускає через власний фільтр, перекодовуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується в такий «життєвий світ», він не відчуває дискомфорту та не прагне змін. Але не виключений і «ефект маргінальності», коли людина опиняється у ситуації дезадаптації, змушена виробляти для себе новий адаптативний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів.

Загалом можна констатувати: за умов соціальної аномії, яка в пограничних ареалах особливо дається взнаки, ідейно-духовна сфера соціуму піддається неабияким випробуванням. Кримінальна субкультура справляє виразний вплив на ту частину молоді, що не знаходить застосування своїм силам і вже тому спокушається «легкими» способами збагачення. Культ грубої сили та грошей підживлює екстремістські настрої, стимулює девіантні поведінкові реакції. Зазвичай, у таких регіонах значну суспільну підтримку здобувають радикали – як правого, так і лівого толку.

Якщо розглядати під таким кутом зору феномен Донбасу, не можна позбутися враження: система міжгрупових і міжособистісних відносин тут здавна формувалася в контексті перехідності, гетероглосії, взаємодії/зіткнення культурних традицій. У цьому регіоні не було чітких демаркаційних ліній між окремими зонами впливу, але дихотомія «свій/чужий» явно чи неявно була присутня у суспільній свідомості.

Через зіткнення в далекому минулому з кочівницьким світом на генетичному рівні закарбувалося відчуття небезпеки від зустрічі з «чужим» і інстинктивне бажання або відмежуватися від нього, або «помірятися силою». Принципи поступливості, терпимості, толерантності сприймалися здебільшого як «здача позицій», «зрада ідеалам». На такому ґрунті виник багато у чому особливий тип суспільства зі своєрідними уявленнями про справедливість, престиж, патріотизм. У ситуації постійного (хоч далеко не завжди чітко усвідомлюваного) ідентифікаційного вибору людина, як правило, віддавала перевагу силі й таким уявленням про свободу, котрі доволі часто виходили за межі права та моралі. Якщо ж індивід опинявся у ситуації інституціалізованої владою дискримінації, стереотипи ворожості ставали його «другим я», передаючись із покоління в покоління.

Зрозуміло, що у субкультурах пограниччя зовсім не обов'язково домінують негативні конотації. Прищеплювана радянською владою масовій свідомості на Донбасі знаково-символічна система базувалася на ідеях героїзації

шахтарської праці й була життєствердною у своїй основі. Але ті ознаки імітаційної ілюзорності, які вона містила, ставали дедалі більш очевидними в міру розхитування символічного ціннісного каркасу, ґрунтованого на героїзації «володаря надр». А конфліктність, органічно закладена у структуру «добувного» регіону, виходила на поверхню в міру того, як ресурси вичерпувалися, а рівень життя знижувався.

Формування Донбасу як стикового пограниччя

Донбас – регіон, в якому багато що починалося з «нуля». «Дике Поле», спустошене й знелюднене частими татарсько-турецькими нападами, стало ареною зустрічі переселенців із Московії (перша їх хвиля стимулювалася відповідними заходами російського уряду, спрямованими на охорону кордонів) та з охопленої соціальними протестами України (колонізація з цього боку була стихійною). Спільно будували сторожові застави, добували сіль. Саме з видобування кам'яної солі у другій половині XVII ст. почався процес освоєння природних багатств краю. У 1676 р. на соляних озерах виникло перше місто Донбасу – Соляне (Слов'янськ). Солевари в 1702 р. заснували й друге місто – Бахмут. У 1715 р. запрацювали солеварні заводи – Бахмутський і Торський.

Промислові запаси кам'яного вугілля в районі річки Біленької (притока Лугані) виявили місцеві козаки; вони ж навчилися використовувати мінеральне паливо в побуті. Покладами зацікавилися ландрат М.Верейський та комендант Бахмутської фортеці С.Чирков. Наприкінці 1721 р. вони відіслали зразки вугілля й руди у Санкт-Петербург. Направлена на місце експедиція Г.Капустіна засвідчила придатність місцевого вугілля для виплавки чавуну. Однак до кінця століття розміри його видобування були незначними. Тільки заснування Лисичанського заводу в 1795 р. зрушило справу з мертвої точки.

Здобутки цивілізації, однак, надто важко пробивали собі дорогу у краї, позбавленому міст, упорядкованих шляхів, культурних осередків, освітніх закладів. Брак працездатної людності змушував російську владу освоювати по суті «нічийні» землі шляхом залучення переселенців звідусіль – етнічна строкатість території справді не мала прецедентів. Але завезені з далеких і близьких країв колоністи погано адаштувалися до нових умов і, як правило, довго на одному місці не затримувалися. Експеримент з утворенням на землях Запорожжя й Слобожанщини так званих Нової Сербії та Слов'яносербії виявився короткочасним і у загальному підсумку невдалим. По суті аж до кінця XVIII ст. чимала територія сучасного Донбасу була типовим «фронтиром», місцем «зустрічі», далеко не завжди мирної, різних ментальностей, життєвих стилів, поведінкових стереотипів.

Територіальні зрушення кінця XVIII ст. змінили геополітичну ситуацію й на північному узбережжі Чорного моря. О.Стегній та М.Чурилов мають рацію, коли пишуть, що завоювання Росією причорноморських територій революціонізувало політичну та історичну географію України і ґрунтовно змінило відносини України зі Сходом, які до того були однією з детермінант українського буття. Геополітичні зрушення створили передумови для великих міграційних процесів, а вони, своєю

чергою, сформували нову українську територію. Межі українського розселення значно розширилися; терени нового освоєння істотно відрізнялися «від усіх державно-адміністративних структур, в яких українці жили в минулому»¹³.

Утім, територіальні та демографічні зміни ніяк не позначилися на політичному та адміністративному статусі України. Для світу вона, як і раніше, не існувала. Намагання стерти будь-які відмінності між росіянами й українцями, повністю асимілювати останніх відбивали не тільки пропагандована урядовими колами Росії теорія «єдності» «трьох гілок російського народу», але й закріплення за новоприєднаними землями назв «Південно-Західний край» та «Новоросія». Українська культура, яка не мала у цих регіонах належної інтелектуальної бази, існувала в умовах постійного тиску ідеологічної й естетичної цензури та русифікаторської нівеляції.

Складне переплетення процесів прискореної урбанізації Донбасу та його культурної маргіналізації – явище, яке, по суті, не має аналогів у світовій історії й заслуговує на поглиблені дослідження саме у ключі сумісності асиміляційної політики центру зі зведенням соціальних і культурних бар'єрів. Засновані 1795 р. Луганський завод та Лисичанський рудник І.Кононов назвав «першими острівцями індустріального суспільства» на українській землі¹⁴. Але він же відзначив їх парадоксальний характер – новітня техніка поєднувалася з архаїчними суспільними відносинами. Виробництво здійснювалося по суті в режимі військової дисципліни і трималося на примусовій праці. Інфраструктура не встигала за розмахом промислового будівництва. Працюючи по 12 годин на добу, люди змушені були решту часу тулитися в бараках та землянках. Три великих рудники – Щербинівський, Нелепівський та Північно-Микитівський, на яких працювали 15 тис. робітників, обслуговував лише один «роз'їзний» лікар. Людей косили сухоти, професійні захворювання. Дитяча смертність досягала 55%. Не дивно, що регіон вирізнявся високими протестними настроями.

Переважно німецькі робітники, що жили в неймовірній тісноті бараків, часто в нелюдських умовах, швидко засвоювали негативні стереотипи поведінки щодо влади та власності, виявляючи схильність до стихійних руйнівних бунтів. Відірвавшись від землі, учорашні селяни опинялися у становищі маргіналів, у системі цінностей яких превалювали культ грубої сили й сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом. Потрапляючи у фабричний казан, росіяни, українці, греки поступово денаціоналізувалися, втрачаючи цілісне світосприйняття селянина й не набуваючи навичок міського жителя. Симбіоз залишкової патріархальності та радикальних, зрівняльних настроїв створював вибухову суміш, яку спритно використовували у своїх інтересах як ліворадикали різних мастей, так і праві консерватори – чорносотенці.

Як бачимо, розглядати Донбас у контексті звичного, традиційного регіоналізму непросто. Типології й класифікаційні параметри в регіоналістиці базуються на виділенні історично сформованих регіонів, які у ході еволюції перетворилися на соціокультурні спільноти. Але ж Донбас не є історичним регіоном,

¹³ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С.29.

¹⁴ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. – Луганськ, 2001. – С.113.

територіально він сформувався з частин Слобожанщини, Запорозжя, земель Війська Донського. За оцінкою В.Кубійовича, Донбас виник на економічному фундаменті – як «основна паливна база і найважливіший промисловий район України й усїєї Східної Європи»¹⁵. Авторство назви «Донецький басейн» пов'язують з іменем харків'янина Є.Ковалевського – гірничого інженера, що виконав перше стратиграфічне й геологічне дослідження регіону. Історична доля цього ареалу складалася непросто: тут стикалися різні інтереси, оберталися великі гроші, які порівняно легко примножувалися. Природно, що сюди прибувало чимало авантюристів із кримінальними нахилами, зі своєю «обслугою». Коли промислова база регіону була вже в основному сформована, почалися випробування революціями й війнами, що, природно, не додавало ані стабільності, ані спокою.

Великий прошарок знедолених і мігрантів зумовлював переважаючий вплив лівих течій російського походження – соціалістів-революціонерів, анархістів, соціал-демократів (у меншовицькій та більшовицькій версіях). Із більшовицьким центром у Петрограді останні були, однак, у відносинах «притягання – відштовхування», що стали особливо напруженими після того, як Центральна Рада пред'явила претензії на весь український простір, у тому числі й промисловий Донбас. На якомусь етапі місцевим більшовикам довелося визначатися, і після певних хитань вони таки взяли участь в акті проголошення утворення УСРР (ініціювавши, однак, прийняття окремої резолюції «Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів»). Зрештою Донбас усе ж розділив кордон між РСФРР та УСРР, і цей стан зберігається донині: більша частина Донбасу входить до складу України, менша (в межах колишньої Облaсті Війська Донського) – Російської Федерації.

Оскільки на Донбасі, як уважає В.Рафеєнко, містоутворюючим був не національно-культурний, а економічний (із підприємством – центром спільноти) чинник, людина як особистість тут ніколи нікого особливо не цікавила. Головним і визначальним фактором була її професійна й ділова придатність. «Регіон мав існувати тільки в тих скріпленнях, які і надалі дозволяли в людині бачити не стільки людину, скільки придаток до виробництва. Інструмент, а не особистість. Функція, а не жива душа»¹⁶.

Як значною мірою штучне утворення із закладеним у його фундамент неабияким конфліктогенним потенціалом Донбас був приречений на постійні «з'ясування відносин», тертя, прояви сепаратизму. Гостра невідповідність між його високою питомою вагою у промисловому комплексі СРСР та браком уваги Центру до міської інфраструктури зумовила неймовірну скупченість на порівняно невеликій території заводів, шахт, комунікацій, унаслідок чого міста плавно «перетікали» одне в одне. Промислові викиди, терикони ускладнили економічну ситуацію настільки, що людям стало буквально нічим дихати, «регіон став небезпечним для проживання»¹⁷. Але в міцно прив'язаній до

¹⁵ Енциклопедія українознавства. – Т.2. – Л., 1993. – С.563.

¹⁶ Цит. за: *Свентах А.* «Феодално-промисловий ідіотизм як філософія влади» // *День*. – 2014. – 3–4 жовтня.

¹⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.97.

створення потужного військово-промислового комплексу економіці краю мобілізаційні завдання важили набагато більше, ніж елементарні життєві потреби людей.

Притаманний компартійній системі «індустріальний фетишизм» диктував логіку не просто прискореної, але форсованої індустріалізації, об'єктивних умов для якої не існувало. Довелося запровадити систему централізованого розподілу. Соціальна ієрархія в містах вибудовувалася за принципом доступу до матеріальних благ, що одночасно стимулювало як гострий товарний дефіцит, так і корупцію. Неприродний симбіоз плану й ринку формувалася викривлену, утриманську психологію – людина звикала до цілковитого одержавлення власного життєвого простору, «давальницької системи», загальної зрівнялівки. Конформізм, захочуваний згори, ставав домінантою свідомості й регулятором поведінки. Система впливу на особистість через школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво створювала потужний ідеологічний прес, який виступав знаряддям уніфікації, російщення, переідентифікації на основі сумнівних моральних цінностей.

І все ж слід визнати, що радянській владі таки вдалося створити на Донбасі потужне експериментальне поле, де випробовувалися найсміливіші модернізаційні проекти й зразки «соціальної інженерії». Сформований нею штучний «ореол слави» навколо праці металургів і шахтарів разом із системою нагород, розподілу житла та предметів першої необхідності за «трудовими показниками» створив атмосферу патріотичного пафосу, в якій робітник почувався вершителем не лише власної долі. Лояльність до влади та налаштованість на рекорди тут була вищою, ніж у цілому по країні.

Як констатує І.Кононов, на Донбасі від початку його формування головним елементом етнічної структури стало велике ядерне утворення – українсько-російська домінуюча етнічна коаліція¹⁸. Сучасні етнополітологи застосовують до її характеристики формулу «російсько-українського культурно-історичного дуалізму»¹⁹. Цей феномен виник унаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ у культурі регіону, зламу ендегенного порогу між цими етнічними групами. А проте «етнічна структура Донбасу не має ієрархічного характеру і не є головним стрижнем соціальної структури регіону» – таким стрижнем, на відміну від Галичини, тут завжди були соціально-економічні ієрархії.

Процеси формування своєрідної донбаської регіональної ідентичності з яскраво вираженим світоглядним складником, полемічним щодо української державності, проаналізовано соціологами й філософами, зокрема Г.Коржовим, М.Степиком. Її фундаментом стало утвердження олігархічної форми правління, зростання авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю. За М.Степиком, який ще 2011 р. побачив реальну загрозу регіонального сепаратизму і навіть громадянського анархізму, жителі Донбасу, як і Криму,

¹⁸ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С.17.

¹⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.142.

уважають себе за характером, звичаями, традиціями ближчими до росіян, ніж до своїх співвітчизників у західних областях країни. За таких умов «регіональна самосвідомість легко потрапляє під узурпацію регіональної бізнес-еліти, що призводить до поширення на локальному рівні “олігархічної” політико-економічної моделі та “регіональних” ідентичностей на кшталт донецької»²⁰.

Саме тому специфіку Донбасу неможливо досягнути, не вдаючись до уважного порівняльного аналізу генезису міст, урбанізаційних хвиль, міграційної рухливості, виділення етапів у розвитку міської культури. Потребує глибокої наукової розробки типологія міст на українських теренах, теорія «ядер» міст, логіка містоутворення, еволюція соціокультурної стратифікації міського простору. Пріоритетним науковим завданням має стати простеження «історичного континуїтету» (спадкоємності) в міському розвитку в умовах цивілізаційних змін, переорієнтації напрямів урбанізаційних потоків, складної динаміки доіндустріальних, індустріальних і постіндустріальних форм суспільного життя. Вдячне наукове завдання – дослідження на конкретних прикладах специфічності міської ментальності. Адже саме ритмами міського життя, що змінюються під впливом цивілізаційних зрушень, визначаються соціокультурні цикли, зумовлюється розвиток чи девальвація ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм. Історія міст Донбасу у цьому контексті дає багатий матеріал для роздумів про те, чому на крутих поворотах історії реакція локальної суспільної свідомості може виявитися ірраціональною й недалекоглядною.

Один із найбільш вдумливих аналітиків специфічності Донбасу професор історії Індіанського університету (США) Г.Куромія точно підмітив, що особлива регіональна ідентичність, котра формувалася у цьому порубіжному регіоні, «не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям – українській чи російській». Ситуація на Донбасі, доводив він, «демонструє концептуальну небезпеку надмірного зосередження на нації та/або класі за рахунок усіх інших ідентичностей». Відмінності між українцями та росіянами тут часто були розпливчастими, нечіткими. Подібності у звичаях і мовна близькість зробили їхні самоідентичності амбівалентними. Корені привабливої сили Донбасу Г.Куромія відшукує в «негативній свободі» окраїнних земель, у «незалежному мисленні вільного степу». Саме тому Донбас упродовж усієї радянської історії залишався економічною та політичною проблемою для Москви. Мешканці краю поводитися як люди межової території – так, ніби це надукраїнська, антиметропольна козацька земля. Як стверджує Г.Куромія: «Донбас був землею, якої усі повинні були боятися»²¹.

У баченні В.Головка базовою світоглядною суперечністю територіальної ідентичності Донеччини стала історично сформована невідповідність між великими можливостями («степова вольниця») й жорсткими обмеженнями («галерна праця»). Можливості, які надавав Донбас у період економічного буму останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., порівнювали з можливостями

²⁰ Степи́ко М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – С.199–202.

²¹ Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С.541–554.

колонізації американського Дикого Заходу. Але романтичні ілюзії у приваблених ними прибульців швидко зникали – експлуатація робітників тут була жорсткою, а праця – небезпечною²². Відірвані від родинних коренів, звичайного укладу життя, учорашні селяни зустрілися в містах «із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, ідеологічною обробкою, відчуттям ворожості оточення, безкультур'ям, що панувало серед робітництва новобудов»²³.

Ще один, не менш гострий конфлікт створювала непослідовність політики українізації. Влада намагалася перетворити її на інструмент «радянської» міст і посилення їх впливу на україномовне село. Натомість досягла протилежного результату – місто стало осередком формування нової міської ідентичності та своєрідної народнокультурної мобілізації з характерним модерністським спрямуванням. «Ця нова ідентичність, – констатує Ю.Лібер, – тепер була зосереджена у містах, відображаючи зміну становища українців у міських центрах від маргінальності до більшості. Врешті-решт утвердження українських еліт у містах ставило під сумнів не тільки монопольну позицію перед тим домінуючою російською мовою, а й російську політичну гегемонію»²⁴.

Попри величезну кількість монографій і статей на теми впливу радянської моделі модернізаційного розвитку на формування регіональної специфічності в Україні, на наш погляд, тут ще існує широке поле для інноваційних підходів, особливо для аналізу пропонованої радянською системою політики районування. Штучний, багато у чому неорганічний характер модернізаційних процесів випливав із жорсткої централізації управлінської вертикалі: регіони розглядалися Центром здебільшого як об'єкт капіталовкладень; про раціональне природокористування й таке ж розміщення продуктивних сил не йшлося. У ході індустріалізації у східних та південних регіонах країни набули розвитку насамперед галузі паливно-енергетичного, енергетичного, металургійного й машинобудівного комплексів, орієнтовані переважно на військово-промислові потреби з явним відставанням інфраструктури галузей, що виробляли споживчі товари. Очевидні вади гіперцентралізації, які зазвичай вкладалися у формулу «відомчості», змушували правлячу верхівку СРСР час від часу посилювати регіональні структури. Проте активізація на цій основі місцевих еліт (у радянській термінології це кваліфікувалося як «місництво») створювала загрози, що в уяві Центру були неспівставні з наслідками «відомчості». Тому, ледь зробивши один крок у напрямі децентралізації управління, радянська бюрократія тут-таки робила два кроки назад.

Однозначно можна лише стверджувати, що обрана більшовиками логіка членування простору за «умовно етнічним» (а насправді – ситуативно-волюнтаристським) принципом зробила цей простір нетривким, а «горизонтальні» зв'язки між регіонами – украй слабкими. На відміну від урбанізації інтенсивного, європейсько-цивілізованого типу, яка формує розвинуте міське середовище, радянська урбанізація була, за визначенням Ю.Левади, суто

²² Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – К., 2014. – С.106–112.

²³ *Гогохія Н.Т.* Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. XX ст. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – С.310–326.

²⁴ *Лібер Ю.* Питання національної ідентичності в містах радянської України в 20-х рр. XX ст. [Електронний ресурс]: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/9-LIEBER%20Jurij.htm>

екстенсивною, такою, що забезпечувала лише однобічне, військово-промислове чи паливно-сировинне зростання. Таке спрямування призводило до виникнення поселень, що іменувалися містами, але були по суті гігантськими робітничими селищами – «без диверсифікації типів зайнятості, без розвинутої комунікативної та культурної інфраструктури»²⁵.

В особливо складному становищі міста Донбасу опинилися в останні роки існування СРСР. Із кінця 1970-х рр., коли основою енергетики в усьому світі стали нафта й газ, у шахтарських регіонах проявилися ознаки гострої кризи. Страйки донбаських гірників, які пройшли одночасно з робітничими виступами в Кузбасі й Воркуті, наблизили розпад СРСР. Але становище шахтарів та їхніх сімей вони не поліпшили. Що ж до загальних проблем галузі, породжених зношеністю обладнання, диспропорціями між складністю праці та її оплатою, нерозв'язаними екологічними проблемами, то вони мали тенденцію до загострення.

Донбас у незалежній Україні: ціна прорахунків

Перехід від планово-розподільчої до ринкової економіки відбувався в Україні болісно та спричинив істотний спад виробництва. На життєдіяльність міст тривалий період загальноекономічної кризи (1991–2000 рр.) позначився гостро негативно. У найскладнішому становищі опинилися ті з них, де основою матеріального виробництва був багатогалузевий машинобудівний комплекс, а більшість підприємств працювала на військові замовлення. Приватизація у промислових галузях відбувалася за складними схемами, унаслідок чого у виграті виявився непрозорий, а інколи й кримінальний капітал. Швидко «нарощували м'язи» представники фінансово-промислових груп Дніпропетровська й Донецька. Решта міст потерпали через відтік працездатного населення за кордон і до столиці, багато з них потрапили в категорію депресивних територій. Наслідком стали тіньовий адміністративно-територіальний перерозподіл зон політико-економічного впливу та кланово-корпоративне районування країни, що в підсумку витворило складну суміш відомчих, корпоративно-олігархічних та бюрократичних інтересів. Хронічні несплачені заробітної плати, явне і приховане безробіття різко погіршили самопочуття людей, призводили до краху життєвих орієнтирів, позбавляли впевненості у завтрашньому дні.

Уже в 1990-х рр. стало зрозуміло, що Донбас, виробляючи 1/5 усієї промислової продукції, перебуває на межі економічної катастрофи. Щільність викидів шкідливих речовин промисловими підприємствами сягнула 60 т/км² і була майже у 9 разів більшою, ніж у середньому по Україні²⁶. Понад 100 га землі займали звалища й відвали, але жодного заводу для переробки та знешкодження токсичних відходів збудовано не було.

²⁵ Левада Ю.О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіон: Актуальні та принципові аспекти «регіоналізації» Росії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – С.262–263.

²⁶ Донецчина – лидер по загрязнению окружающей среды // Сегодня. – 2000. – 22 декабря.

На початку 1990-х рр. з майже 2-мільйонного шахтарського населення України 90% зосереджувалося на Донбасі. І хоча поєднання індустріальної перенасиченості з недорозвинутою міською інфраструктурою створювало чимало проблем, усе ж саме вугільна галузь утримувала соціальну сферу шахтарських міст. Тому ухвалена в березні 1994 р. постановою Кабінету Міністрів України програма «Вугілля», яка передбачала закриття нерентабельних шахт, означала неймовірне загострення всіх – економічних, соціальних, екологічних та інших – проблем регіону. Попри розмови про реструктуризацію галузі не вирішувалися ані проблеми працевлаштування гірників, ані утримання об'єктів охорони здоров'я, освіти, комунального господарства.

Форсоване закриття шахт за відсутності централізованого фінансування поставило деякі з них на грань соціальної катастрофи. Коли впродовж трьох місяців (замість трьох років, як передбачалося планом) закрили шахту «Центральна-Ірміно», місто Теплогірськ опинилося на межі виживання. До 2005 р. планувалося закрити 47 шахт. Але у процесі цієї роботи виявилось, що тисячі робітників, котрі втратили роботу, мали зазвичай слабку мотивацію до перенавчання та перекваліфікації. Маргіналізація шахтарів як соціальної групи різко посилилася.

Спроби протидіяти негативним тенденціям робилися шляхом запровадження на понад 10% території країни особливих режимів для економічної діяльності в 11 спеціальних економічних зонах (СЕЗ) і на територіях пріоритетного розвитку (ТПР) в 9 регіонах. У такий спосіб вирішено було підтримати насамперед вугільні райони, міста із високою питомою вагою підприємств військово-промислового комплексу, регіони, що постраждали від техногенних та економічних катастроф. Ряд успішних інвестиційних проектів допомогли, бодай на короткий час і деінде, подолати кризові явища на місцевому рівні й розв'язати проблему безробіття. Водночас у новій формі заохочення інвестиційної діяльності з'явилося багато критиків, які наголошували на деструктивному впливі СЕЗ і ТПР на конкурентне середовище, бюджетних втратах, можливостях для зловживань. Із подачі першого уряду Ю.Тимошенко в березні 2005 р. Верховна Рада ухвалила рішення про скасування фіскальних пільг усім без винятку суб'єктам СЕЗ і ТПР. Якоюсь мірою очевидні втрати від такого кроку мав компенсувати закон «Про стимулювання розвитку регіонів» (вересень 2005 р.), який визнав особливу категорію «депресивних регіонів» об'єктом державної підтримки. Однак цей нормативний акт «працює» лише вибірково²⁷.

Луганська область продемонструвала особливо показову картину «розмивання» промислових вузлів і спричинених цим територіально-структурних трансформацій. Ще понад 5 років тому до категорії «затухаючих» фахівці відносили близько 10 моноспеціалізованих міст і селищ, у тому числі Брянку, Красний Луч, Молодогвардійськ, Шахтарське тощо. Г.Підгрушний констатував активізацію процесу втрати кількох населених пунктами області статусу центрів промисловості, що означало зникнення їх як елементів відповідної

²⁷ Даццишин М. «Економіка провінції»: проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціокультурних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С.68–69.

територіальної структури. Водночас відбувалися процеси дифузії та дисперсії промислового виробництва – в області виникло близько 60 дрібних центрів, переважно зусиллями малого та середнього бізнесу²⁸.

За В.Головком, із 2000-х рр. «новим героєм» донецької ідентичності стає бізнесмен – більше того, бізнесмен від металургії, що пов'язане насамперед із занепадом вугільної галузі. Хоч у металургії виробництво теж скорочувалося, зайнятість тут підтримувалася штучно й у 2000 р. була більшою, ніж за радянських часів. Відтак значення патерналістської системи відносин у регіоні зростало. Але вже з середини 1990-х рр. донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощування свого впливу, адже виявилися відсунутими на другі ролі «дніпропетровцями». Утім, за принципом пружини, ареал донецької ідентичності розширювався, хоч паралельно відбувалися процеси дистанціювання луганчан від неї. Популярними стали твердження про те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу²⁹.

Сформована під виразним впливом протилежних тенденцій економічна модель Донбасу мала у своїй основі клієнтельну організацію економічних груп на основі особистих залежностей. Сповідувана цими групами версія економічного націоналізму не передбачає, однак, солідаризму між бізнесом і робітниками. Як наголошував І.Кононов, «ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства». Що ж до власного проекту організації політичного простору, то його місцева еліта не виробила. Федералізм, який після 2004 р. частина її обрала своїм прапором, став не більш, як ситуаційною реакцією на програв³⁰.

За таких умов, як попереджали соціологи, виявився практично незабезпеченим чималий інтелектуальний і соціокультурний потенціал регіону. Вразливість Донбасу Б.Попов убачав у тому, що його культурна інфраструктура мала яскраво виражений техноцентричний характер. Зокрема, у 2006 р. він передбачав, що своїми силами Донбас навряд чи зможе створити регіонально-зорієнтовані розробки в галузі соціокультурології, ідеології, соціології, в усіх сферах гуманітарного знання, тобто саме те, що становить зміст постіндустріальної парадигми³¹.

Передбачення соціологів справдилися дуже швидко – на тлі колапсу режиму В.Януковича та стрімкого наростання явищ нестабільності й соціальної деструкції. За таких умов значно підвищуються притаманна суспільним настроям нервозність, соціальний цинізм, негативізм у ставленні до «іншого». Психологи реєструють у таких випадках феномен обмеженої раціональності з примхливим поєднанням пасивності й бунтарства, утопічними мареннями, ностальгічними настроями. Недовіра до інститутів влади різко зростає, політична поведінка населення стає непередбачуваною. Конфлікти легко виходять

²⁸ Підрушній Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України. – К., 2009. – С.230.

²⁹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – С.110–120.

³⁰ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина... – С.8.

³¹ Попов Б.В. Соціокультурна гетерогенність України в індустріальному і постіндустріальному вимірах // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – С.134.

поза межі легального поля. Швидко настає стан своєрідної соціальної смуги. Апологія насильства при цьому доводиться до крайньої межі – готовності воювати до знищення «останнього ворога».

Там, де втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості – з наївною впевненістю в тому, що свобода «без берегів» відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування – цінності життя окремої людини – руйнує дощенту суспільну тканину буття. Коли в абсолют зводиться принцип «або – або», а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине, чого можна досягти на цьому шляху – поглиблення політизації й так уже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності. Владний цинізм породжує дифузний цинізм населення та навпаки, створюючи на масовому рівні впевненість у тому, що, мовляв, мораль і влада – речі несумісні³².

Як точно підмітив А.Єрмолаєв, на Донбасі ми маємо справу з вираженим соціокультурним конфліктом, в якому є ознаки дифузності. Те, що раніше було в Україні предметом гордості – спокій, толерантність, природний гуманізм – зруйнувалося в лічені дні. За умов такої глибокої кризи нормативності й морально-духовної руйнації єдиного поля різні люди вибудовують для себе різні картини світу, і там, і там з'являються «свої правди», які часто називають антагоністичними. Мільйони людей відчують себе зайвими. Вони не бачать себе у цій моделі держави. Для того, щоб повернутися «на рейки», потрібна інша мова, інший підхід, очі інші, новини інші³³.

Поки мешканці Донбасу внаслідок своєї високої питомої ваги в масиві виборців мали можливість бодай через вибори забезпечувати присутність на верхівці влади «своїх», вони готові були миритися з їхньою корумпованістю й владним цинізмом. Але прихід до влади у лютому 2014 р. правоцентристів і праворадикалів різко змінив політичну ситуацію у країні. Розчарування в діях Партії регіонів, яку на Донбасі вважали «своею», змістило фокус суспільних симпатій поза межі власної країни. Витончена демагогія владних структур Російської Федерації, сполучена з реальним кроком – анексією Криму – зробила свою справу. Дезорієнтовані й деморалізовані люди повірили в можливість повторення кримського сценарію й для Донбасу.

Група американських та європейських аналітиків проаналізувала глибокі причини конфлікту на сході України. Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з подіями на Балканах та Близькому Сході. Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і наявні, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції³⁴. Але всі ці чинники

³² Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. – К., 2013. – С.141–163.

³³ Денисенко Л. Монологи Ермолаєва: С историей можно играть, но история играет злее // 2000 (Київ). – 2014. – 18–24 июля.

³⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>

не дали б такого швидкого ефекту, якби російсько-український кордон не був «прозорим» аж до його майже повної відсутності. І ще – якби центральна влада вчасно й адекватно реагувала на попередження соціологів про те, що у країні існує принаймні 8 різних кластерних груп, які дають підставу говорити про «вісім Україн», і що 16,3% опитаних – переважно мешканців сходу й півдня – не хочуть ототожнювати себе з українськими націоналістами³⁵. Доволі точно висловився з приводу глибинних причин того, що сталося, посол Японії в Україні Ш.Сумі: «Якби люди на сході країни були на сто відсотків щасливими, вони б ніколи не потрапили під вплив чужоземних елементів. Нагодувати їх, розселити, дати їм роботу – все це дуже важливо для того, щоб вони не стали легкою жертвою для головорізів... Звичайно, охороняти кордони важливо, але водночас треба задовольняти людей, робити їх вільними і щасливими. Ось що повинна гарантувати безпека, орієнтована на людину»³⁶.

Мабуть таки має рацію польська дослідниця регіональної ідентичності Донбасу М.Студенна-Скруква³⁷, коли розглядає місцевий сепаратизм насамперед як критичний стосовно суспільно-культурних реалій сучасної України дискурс, у котрому актуалізовано певну форму бунту російськомовних українців як своєрідну ідею, що символічно компенсує мешканцям регіону статус культурного підпорядкування Києву. В усякому разі маємо справу з кричущими проявами поведінкового ірраціоналізму, який уже сам по собі потребує пояснень.

Поведінкові стереотипи як віддзеркалення суспільних настроїв

Суспільні настрої – поняття хоч і широко вживане, але доволі розмите й неконкретне. Прийнято вважати, що саме суспільні настрої виступають індикаторами політичної поведінки, але при цьому виносяться «за дужки» наявність пасивної маси, яка, маючи певні свідомісні пріоритети, у спокійний час у поведінковому сенсі нічим себе не виявляє. Коли ж поляризація соціуму різко посилюється, питома вага негативізму у суспільній свідомості зростає. Як правило, він спрямовується проти влади, але у принципі його об'єктом може стати будь-хто й будь-що.

Розбіжність або неповну відповідність суспільних настроїв і політичної поведінки психологи позначають поняттям «обмежена раціональність». Крах ілюзій, як правило, підживлює індивідуальний ірраціоналізм, і тоді людина діє так, щоб завдати реальному чи уявному ворогові якомога більшої шкоди. Але поза раціональні рамки легко виходить і групова свідомість, особливо за наявності відповідних пропагандистських зусиль. Суспільна свідомість на Донбасі завжди була роздвоєною. Нині амбівалентність її тут сягнула критичних величин: на всілякі «референдуми» й псевдовибори люди поспішають не тому, що хочуть реально впливати на політичний процес у напрямі його вдосконалення, а тому, що лише в такий спосіб вони можуть реально продемонструвати

³⁵ Ковальчук М. Хто ми є (інтерв'ю з Н.Черниш) // День. – 2013. – 21 лютого.

³⁶ Див.: Сірук М. Про японські принципи: Частина 2 // Там само. – 2014. – 2 грудня.

³⁷ Studenna-Skrukwa M. Ukraiński Donbas: Oblicza tożsamości regionalnej. – Poznań, 2014.

власні протестні настрої. Усвідомлення помилковості подібної поведінки зрештою приходить, але, як правило, запізно.

На події Євромайдану Донбас відреагував більш ніж стримано. Опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології 8–18 лютого 2014 р., на піку майданного протесту, показало: на українському сході лише 20% опитаних уважали його причиною обурення корумпованим владним режимом В.Януковича, тоді як 57% пов'язували його з втручанням західного світу, бажанням «втягнути» Україну у сферу свого впливу. Для порівняння: у західному регіоні 80% респондентів покладали провину за ескалацію конфлікту на владу³⁸.

Те, що події на Майдані й пов'язана з цим зміна влади стануть фактором поглиблення поляризації в українському соціумі, точно спрогнозував луганський філософ О.Єременко. У контексті Євромайдану зазнали краху теорії багатовекторності та всі, пов'язані з ними, концепції. Революції мають схильність радикалізуватися. Майдан радикалізувався почасти внаслідок внутрішньої логіки розвитку, почасти через незграбні дії влади. «Правий сектор» та інші праворадикальні організації перехопили ініціативу в помірковано-ліберальних сил. Розв'язувати дражливі питання кулуарно, у тиші кабінетів, уже не виходило. Чи зможе нова еліта дати правильну відповідь на виклик страшенної сили, що його кинули Україні субстанційні сили історії?³⁹

На жаль, на першій фазі протистояння, коли зарадити справі ще міг широкий суспільний діалог, ані влада не поспішала зрозуміти донеччан і луганчан, ані мешканці Донбасу не зробили жодного кроку назустріч новій владі, апріорно оголосивши останню «хунтою». Вигадана в радянські часи «пролетарська слава», констатує колишній луганчанин В.Торба, у період незалежності обернулася для мешканців болючим тягарем і розбилася об потребу виживання. Донбасу над усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася російська пропаганда, апелюючи до притаманних саме цій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу – і до настроїв тих прошарків населення, які в 1990-х рр. реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, хабарництва тощо. Серед тієї частини мешканців регіону, що стала заручницею історичного зламу, знайшлося чимало таких, хто підсвідомо, у стані безглузлого затьмарення схопився за автомат. Те, що відбулося на сході України, констатував ще влітку 2014 р. публіцист, – із миттєвим насиченням регіону зброєю, яка опинилася в руках схильних до розбою прошарків населення, разом зі введеними сюди російськими диверсантами – перетворило Луганщину на поле моторошного соціального експерименту. Вона «стала своєрідним чудовиськом Франкенштейном, зібраним із різних частин населення (місцевого і навезеного), активного і пасивного, проросійського, прорадянського і при цьому патріотичного в самому збоченому розумінні цього слова». Утім, хоч цей народ у більшості своїй сам винуватий у власній нерозбірливості й проросійських настроях, він усе ж залишається українським, «обманутим, зомбованим,

³⁸ Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / За ред. О.М.Майбороди. – К., 2013. – С.164.

³⁹ Єременко О. Подієві уроки Майдану // Філософська думка. – 2014. – №3. – С.126–129.

навіюваним, але українським». Донбас хоче чути конкретну розмову, інакше за звичкою підкориться силі, захлинеється в бандитській війні й «беспределе». Донбас може стати гнійником, що заразить усю Україну⁴⁰.

Вимушений переселенець В.Торба не втомлюється повторювати: сьогодні Донбас – «це територія між часом, епохами, світоглядами, баченням майбутнього. Донбас наразі – це чорна діра, де гине все життєдайне»⁴¹. І драма полягає не в конфлікті між «западєнцями» і «східняками», а в небажанні плекати науку співіснування один з одним⁴². Центральна влада має усвідомити: залишити регіон у стані тотального страху – значить продовжити нелюдський експеримент над ним та остаточно втратити всяку повагу його мешканців до столиці. І тут має йтися не лише про суто военні аспекти розв'язання проблеми сходу, але й про децентралізацію влади, про яку багато говорять, але серйозних практичних кроків у цьому напрямі поки що не помітно. Полишивши Донбас, уважає В.Торба, «ми нажили собі ворога, навіть серед тих, хто міг би бути якщо не другом, то хоча б союзником». Найстрашніше, що діти й підлітки, які уособлюють майбутнє Донбасу, «плекають досвід оточення, його думки і навіювання... У школах учні називають себе “новоросами”, в мобільних телефонах – герби ЛНР. [...] За останні півроку сформовано нове покоління тих, хто ненавидить Україну. Саме ненавидить, сприймає українців – незважаючи на те, що у нас навіть однакові прізвища! – ворогами»⁴³.

Отже, потрібна активна робота на випередження, насамперед як протидія доволі ефективній російській пропаганді. І навряд чи у цій складній роботі можна буде обійтися без своєрідної «самокритики», без визнання владних прорахунків і помилок. Стратегія економічного й політичного прагматизму в Україні має, на наше глибоке переконання, базуватися на тверезому врахуванні регіональної специфічності й порубіжності, культурно-психологічних компонентів регіональної самосвідомості, вразливості психіки громадян, що опинилися в районах бойових дій.

На думку згадуваного вище О.Єременка, сепаратистські настрої «пересічних луганців» – це здебільшого відображення політичної безграмотності й безпорадності. Невміння подивитися правді в обличчя, страх перед нею, спровоковані комплексом меншовартості й прихованою манією величчя, звучали в безкінечно повторюваних гаслах «Нас ніхто не чує!», «Фашизм не пройде!». Те, що донбасівці в масі своїй не люблять київську владу, є аксіомою, і високий процент тих, хто проголосував за луганську й донецьку «республіки», загалом відповідає дійсності. Але «донбасівські демосфени» далеко не завжди розуміли, за що саме голосують. На такому ґрунті самі собою виростають бур'яни нещасття, дурості, безглуздих чуток, розширюючи простір маніпуляцій⁴⁴.

І все ж, якщо говорити про вибір значною частиною мешканців Донбасу зовнішньополітичної орієнтації, навряд чи можна обійтися такими простими поясненнями. Голова луганської «Просвіти» В.Семистяга бачить цілий

⁴⁰ Торба В. Якщо забути про Донбас // День. – 2014. – 19 червня.

⁴¹ Торба В. «Поклик звіра» // Там само. – 24 грудня.

⁴² Торба В. «Ми народилися!» // Там само. – 25 грудня.

⁴³ Торба В. Про роботу на випередження // Там само. – 26 листопада.

⁴⁴ Єременко О. Погляд з Луганська: подолання стереотипів // Там само. – 4–5 липня.

комплекс політичних, соціальних, економічних, фінансових, духовних причин ситуації на Донбасі – «складніших, ніж ті, що Путін туди пішов». Основа безпеки – міцний прошарок середнього класу, але його тут створено не було. Доцент чи професор університету з провінції, приїжджаючи в Київ, не може собі дозволити розміститися в готелі. «Чому так багато людей на Донбасі потяглися до Росії? Та ми ж самі у цьому винні... Як ми можемо збудувати свою державу, якщо ми маємо територію, маємо апарат, маємо назву, але ми не створили націю... Криза, яка відбувається на сході України, є світоглядною»⁴⁵.

Поки що й у матеріальному, і в духовному відношенні територія Донбасу перетворюється на сучасне «Дике Поле». Психофізичний стан мешканців регіону, особливо тих, які не мали змоги виїхати з «гарячих точок», упродовж тривалого часу залишатиметься складним. Ховаючись у підвалах і думаючи лише про виживання, ці люди гублять орієнтири, утома від насильства витісняє всі інші почуття. Психозам, що виникають на такому ґрунті, притаманна втрата раціонально-оціночної основи; люди плутають причини й наслідки, не розрізняють доброзичливців і ворогів, нездатні відрізнити цінності від симулякрів.

За оцінкою соціального психолога В.Васютинського, «більшість людей зі сходу вважає, що це Україна напала на Донбас, і жодні аргументи щодо агресії Росії їх не можуть переконати. Вони нібито хотіли федералізації та децентралізації, а українські війська прийшли воювати проти цього». Переконати їх у протилежному можна буде лише тоді, коли децентралізація відбуватиметься за європейськими моделями, не лише на рівні регіонів, а й на рівні громад. Вирішення важливих місцевих питань громадою, а не регіональною владою, «позбавить небезпеки виникнення “удільних князівств”, які відриватимуть Донбас від України»⁴⁶.

На Донбасі існує багато рис та симптомів посттравматичного синдрому: переживши серйозну травму, багато людей втратили не лише спокій, але реальні джерела для існування – роботу, житло. Серйозною проблемою є охорона громадського порядку, адже на початку конфлікту місцева міліція на 90% зайняла зрадницьку позицію. Тому необхідно враховувати можливість партизанських дій, навіть у тих районах, де порядок уже здається встановленим.

Як уважає Є.Головаха, близько 60% населення сходу бачить свій регіон у складі України. «Але є частина, яка погано сприймає нашу державу, тому треба вміти розмовляти не тільки з більшістю, але і з меншістю, якщо влада хоче зберегти єдність країни не тільки на папері або військовими засобами»⁴⁷. Очевидно, що вибір між пріоритетами геополітики чи гуманізму має робитися на користь останнього. Важливо, щоб проблема інакшості, яка є головною в компаративістиці, розглядалася крізь призму культурних незбігів, а не у ключі «свій – чужий», «хто не з нами, той проти нас». І щоб пропонувалися саме такі механізми культурної комунікації, які сприяють вихованню толерантності, націленості на діалог і співпрацю.

⁴⁵ Торба В. «Ми не повинні боятись Путіна» // Там само. – 13 листопада.

⁴⁶ Васютинський В. «Запит на нові політичні обличчя існує в суспільстві ще з 90-х років» // Там само. – 29 жовтня.

⁴⁷ Цит. за: Кривцун Д. Про «посттравматический синдром» // Там само. – 15 липня.

Ніхто не скаже сьогодні, зазначає колишній професор Донецького національного університету І.Тодоров, скільки років має пройти, щоб життя на Донбасі повернулося в нормальне русло. Адже місцеві бойовики рекрутуються переважно з жителів шахтарських містечок, фактично позбавлених засобів існування. «Тепер ці люди мають автомати, в них виросла самооцінка, й повернути їх до минулого життя практично неможливо. Має розпочатися масштабна реструктуризація інфраструктури Донбасу із використанням досвіду Китаю та країн Південної Азії. Щоб дати людям робочі місця із гідною зарплатою, потрібен комплексний підхід центральної влади й бізнес-структур; розрахунок має бути не лише на кошти держави та іноземних інвесторів, але й на власних олігархів. Інакше Донбас може перетворитися на постійне джерело дестабілізації ситуації в країні й інструмент ліквідації нашої держави взагалі»⁴⁸.

Законодавча й виконавча влада, яка взяла у свої руки керівництво державою після виборів 2014 р., чинитиме грамотно, якщо послідовно враховуватиме у своїй політиці об'єктивне зростання регіонального чинника на сході України. Поки що цим зростанням вправно користувалися олігархи і зовнішні сили в особі Російської Федерації, експлуатуючи давній принцип «поділяй і владарюй». Опора на світовий досвід у сфері децентралізації, зокрема італійський та іспанський, може дати чимало для осмислення тих можливостей, які здатна забезпечити послідовно реалізована стратегія децентралізації. Хоч зрозуміло, що ні про яку кальку зарубіжного досвіду мова йти не повинна. Щоб знизити високий градус конфліктності у суспільстві, центральна влада має знайти й реалізувати вкрай необхідні важелі економічного зростання, а також такі етичні норми, які базуватимуться на постулатах справедливості та відповідальності. Лише на цьому шляху вдасться зняти або бодай мінімізувати той «комплекс жертви», котрий склався у значної частини мешканців Донбасу.

Листопадові 2014 р. псевдовибори, проведені бойовиками «ДНР» і «ЛНР», значно ускладнили ситуацію «взаємоневизнання» та змусили владу відмовитися від надання непідконтрольним територіям будь-яких самоврядних функцій (а разом і від виплати пенсій). Наскільки раціональною й ефективною буде така стратегія, покаже час. А поки що, здавалося б, уже подолана архаїка продемонструвала ефект несподіваного повернення. Донбас продовжує спливати кров'ю, констатує публіцист І.Сюндюков у рецензії на нашу працю «Схід і Південь України: час, простір, соціум». На його переконання, за нехтування з боку влади очевидною істиною – розруха в головах призводить до суцільної, у тому числі й світоглядної, ціннісної, ментальної розрухи – українському суспільству доведеться платити високу ціну, і творити заново українську ідентичність на Донбасі буде неймовірно складно. «Жахливий досвід Донбасу вимагає осмислення. Передусім в історичному вимірі», уважає він, і рецензована монографія оцінюється як вдалий перший крок на цьому шляху. Якщо історичне коріння масштабної трагедії не вдасться осмислити, країна буде знов приречена діяти методом проб і помилок, або, ще гірше, методом «гнилих об'єктів» корумпованих еліт⁴⁹.

⁴⁸ Цит. за: Прокопенко М. Про «стокгольмський синдром» Донбасу // День. – 2014. – 29 жовтня.

⁴⁹ Сюндюков І. Донбас: роз'ятрені рани минулого: У чому історичне коріння трагедії на Сході? // Там само. – 14–15 листопада.

Якщо ж говорити про оптимістичний сценарій розвитку подій на Донбасі, то тут пріоритет, безумовно, належить Є.Марчуку. Він вірить у те, що після відновлення інфраструктури Донбасу невідворотно відбуватиметься зміна промислової структури регіону, його модернізація, адже більшість місцевих заводів – технологічно відсталі й енерговитратні, а експорт в основному сировинний. Але відновлення Донбасу має відбуватися не тільки в економічному, інфраструктурному, але й в інформаційно-духовному сенсі, адже він ніколи не був українським. Паралельно з європейською інтеграцією Україні потрібна й внутрішня – регіони повинні добре пізнати, відчувати, побачити один одного. «Вивітрювання зі свідомості фобій, які були нав'язані та дуже майстерно консервовалися на Донбасі, відновлення інфраструктури, модернізація виробництва і внутрішньоукраїнська інтеграція – гарантія процвітання Донбасу»⁵⁰.

Поки конфлікт триває, важко сказати, скільки часу знадобиться для реалізації такого оптимістичного прогнозу. Надто вже страшними здаються величезні втрати, завдані «гібридною» війною генофонду українського народу, екології, промисловій і транспортній інфраструктурам, економіці у цілому. Мабуть, ще дуже довго люди на Донбасі здригатимуться від однієї згадки про те, що довелося пережити. Хочеться все ж сподіватися, що уроки з цієї трагедії будуть якнайшвидше зроблені на користь відмови від продовження насильства. Адже свобода кожного починається там, де на перший план виходить осмислення багатогранності людського буття, варіативність ціннісних життєвих смислів, плюралізм підходів.

Що ж до уроків, які має винести з подій 2014 р. центральна влада та інтелектуальна еліта, то їм, як уважає Л.Якубова, варто зайнятися переосмисленням не лише доктринальних засад державної політики, але й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців дедалі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Далеко не завжди враховуються ті глибинні мутації всіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Трансформуючи ідею «пролетарського інтернаціоналізму» в ідею «російського світу», Кремль заклав міну вповільненої дії під будівлю всього сучасного світоустрою. Визнання того факту, що українсько-російське пограниччя, яке пролягає через Донбас, є ризикогенним фактором державної безпеки, має стимулювати не тільки вироблення Україною власної державної доктрини, але й розробку довгострокових адресних програм, розрахованих на різні порубіжні соціуми, різні етноси, різні суспільні групи⁵¹.

Країні конче потрібна власна етика транскультурності на пограниччях – з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє в порівнянні з впливом кордону. Вироблення онтології пограниччя вимагає власних виразових засобів і специфічної наукової мови. Ідеться про обґрунтування культури пограниччя – не лише як геокультурного, але як екзистенційного феномена. Орієнтація на культурну

⁵⁰ Цит. за: *Кривцун Д.* Про «посттравматический синдром» // Там само. – 15 липня.

⁵¹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – С.297–301.

трансцендентність передбачає врахування як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Гомогенна національна культура ніколи не була реальністю; тим більше вона не може бути такою після випробувань «гібридною» війною. Вітчизняний культурний простір має складну конфігурацію багатовимірності, обтяжену численними травмами. Шукати взаєморозуміння на такому ґрунті можна в руслі «визначення відмінностей», як це робиться на Заході. Але більш продуктивною для України, на наш погляд, має бути стратегія послідовної децентралізації й відмови від застарілих уявлень про центр-периферійні відносини. Тут не обійтися без уважного врахування специфічної соціодинаміки погранич, сутнісного аналізу різних територіальних ідентичностей, наукового обґрунтування «кордону безпеки».

Очевидне одне: пояснення феномена пограниччя лише політичними чинниками в контексті війн, економічної експансії метрополій чи суміжних країн дає небагато. На атмосферу пограниччя впливає все: внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи, міфи та ще багато чинників. Особливо небезпечною тут може виявитися недооцінка екзистенційних факторів, суб'єктивного самопочуття «людини на межі». Для її характеристики придатне поняття «пограничні люди» («border people»), уведене в науковий обіг дослідником американо-мексиканського кордону О.Мартінесом⁵². Відповідний напрям досліджень передбачає поглиблене вивчення самопочуття людини, яка перебуває на перетині цивілізаційних, культурних, етнічних чи релігійних кордонів, а також аналіз форм людської діяльності й специфіки колективної та індивідуальної свідомості, сумірної цим обставинам. У фокусі уваги тут те, що П.Бурдье називав «габітусом» – закріплені в менталітеті й архетипах колективного несвідомого цінності та установки, які є результатом відтворення водночас і культурних традицій, норм, і відповідних передсудів, здатних особливо виразно проявлятися в екстремальних обставинах.

Дезорієнтованим, розгубленим, часто позбавленим засобів для існування людям на Донбасі сьогодні над усе потрібна реальна допомога – соціальна й психологічна. Лише вона, помножена на відвертість і щирість у людських відносинах, забезпечить збереження у складі України тієї частини регіону, яка сьогодні практично не підконтрольна центральному урядові.

⁵² *Martínez O. Border People: Life and Society in the U.S. – Mexico Borderlands. – Tucson, 1998.*

Through the lenses of regionalism, boundary line and frontiers theory, author analyses the origins and displays of armed conflict on the East of Ukraine. The lead world countries are draw attention to this. Non-typical, artificial-created region considering as the areal of compound interlacing of many-sided influences. They conditioned by existence of disordered Ukrainian-Russian border as the higher migration zone and some space of cultural-psychological narcissism.

Keywords: *Donbas, borderlands, armed conflict, study of borders.*